

RELAȚIILE ROMÂNNO-GERMANE ÎNAINTEA ȘI ÎN TIMPUL HOLOCAUSTULUI

Introducere

Un paradox al celui de-al doilea război mondial a fost faptul că Ion Antonescu, un binecunoscut pro-occidental a trecut de partea Germaniei și a condus România în război împotriva Aliaților. Totuși, alianța României cu Germania a intervenit pe fundalul erodării treptate a ordinii internaționale stabilite la sfârșitul primului război mondial. Alți factori contextuali erau renașterea Germaniei ca mare putere după formarea guvernului Național-Socialist și implicarea crescândă a Uniunii Sovietice în relațiile internaționale europene. În Europa centrală și de est, anii care au urmat primului război mondial au fost marcați de o creștere a naționalismului non-liberal, caracterizat prin relații tensionate între noile state-națiuni și minoritățile lor etnice¹. În același timp, Franța și Anglia erau tot mai puțin dispuse să utilizeze forța pentru a menține clauzele Tratatului de la Versailles, în timp ce Cominternul începuse să considere minoritățile etnice ca unelte potențiale în “lupta anti-imperialistă”.² În 1920, când România nu avea dispute cu Germania, frontiera sa de est nu a fost recunoscută de Uniunea Sovietică.

¹ Vezi Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, A History of East Central Europe, vol. 9 (Seattle: University of Washington Press, 1974).

² Vladimir Tismăneanu, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism* (Berkeley: University of California Press, 2003).

Relațiile româno-germane în perioada interbelică

La începutul anilor `20, relațiile dintre România și Germania au fost dominate de două chestiuni: restabilirea comerțului bilateral și datoriile germanilor pentru daunele provocate în primul război mondial (în timpul ocupației germane). Partea germană era interesată mai ales de comerț, în timp ce partea română dorea să soluționeze mai întâi problema datoriilor. Abia în 1928 s-a ajuns la o înțelegere. Guvernul de la Berlin a acționat cu foarte multă precauție în acea perioadă, iar în privința afacerilor interne ale României, politica germană era de o strictă neutralitate³.

Începând din 1928 Germania și-a urmărit interesele politice și economice într-un mod mai activ. Această schimbare a influențat toate aspectele relațiilor româno-germane. Doar în această perioadă soarta minorității germane a devenit un subiect în relațiile bilaterale. Partea germană nu doar că a oferit un modest suport financiar organizațiilor culturale și religioase ale acestei minorități dar într-o oarecare măsură i-a oferit și sprijin politic. Ca o altă modalitate de a se implica în interesele minorităților din afara Germaniei, Republica de la Weimar a încercat să se prezinte ca protector al mișcării internaționale a minorităților etnice. În această privință a început de asemenea să acorde atenție situației minorităților maghiare și evreiești

³ Hans-Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik der Weimarer Republik* (Frankfurt a.M.: Lang 1983).

din diverse țări ale Europei de Est.⁴

Relațiile politice și economice româno-germane au avut de suferit după ce naziștii au venit la putere și au cerut o revizuire radicală a tratatelor de pace de după primul război mondial. Această politică a fost diametral opusă intereselor României. Dar relațiile economice dintre cele două țări s-au îmbunătățit din nou destul de repede: începutul apropierei Germaniei de România datează din 1936. Oficialii români erau motivați de interese economice, dar și de rațiuni de securitate; ei doreau să țină sub control revizionismul maghiar și să protejeze România împotriva potențialelor amenințări sovietice.⁵ Politica externă nazistă puna accent pe penetrarea economică a statelor din Sud-Estul Europei.⁶ Aceasta, la rândul ei, a ajutat România să reducă unele dintre efectele crizei economice mondiale, Germania fiind într-adevăr singura piață deschisă pentru grânele din Sud-Estul Europei, cea mai importantă latură a exportului din zonă⁷. Rezultatul a fost că în 1938 Germania a devenit cel mai important partener comercial al României, beneficiind de peste 50% din

⁴ Sabine Bamberger-Stemmann, *Der europäische Nationalitätenkongress 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyismus und Großmachtinteressen* (Marburg: Verlag Herder Institut, 2000).

⁵ Rebecca Haynes, *Politica României față de Germania între 1936- 1940* (Iași: Polirom, 2003), p. 18.

⁶ Jean Ancel, ed., *Roumanian-German Relations, 1936-1944*, vol. 9, *Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry During the Holocaust* (New York: Beate Klarsfeld Foundation, 1986) (în continuare; Ancel, Documents); *The War Years, June 23, 1941- December 11, 1941*, vol. 8, ser. D, *Documents on German Foreign Policy 1918- 1945* (London: Her Majesty's Stationery Office, 1964). (în continuare: DGFP).

⁷ Harry M. Howard, *The Policy of National Socialist Germany in Southeastern Europe*, Harry S. Truman Library, pp. 10-529.

comerțul extern al României.⁸

Dar România a reușit să dezvolte relații economice cu Germania fără a fi obligată să renunțe la protecția aliaților săi occidentali⁹. Trebuie menționat că în perioada dinainte de Antonescu, noile state din Estul Europei, mai ales România și Cehoslovacia, au simțit că pot avea încredere în garanțiile oferite de Franța și Marea Britanie, în parte datorită opoziției lor la propunerile lui Mussolini de revizuire a Tratatului de la Versailles¹⁰.

Prin urmare, relațiile politice dintre România și Germania au rămas precare: politica revizionistă în creștere a Germaniei era interesată nu numai în reorientarea politicii externe a României, dar și în schimbarea politicii sale interne. Germania a sprijinit, din punct de vedere ideologic și financiar, grupurile de extremă dreaptă și antisemite, care au ajutat, din interior, la subminarea ordinii democratice din România. După părerea istoricului german Armin Heinen, Octavian Goga a fost primul politician român finanțat de Germania nazistă¹¹.

⁸ Andreas Hillgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch-rumänischen Beziehungen 1938-1944* (Wiesbaden: Steiner 1954), p. 45.

⁹ I. Benditer și Ion Ciupercă, *Relații româno-germane în perioada 1928-1932*, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol" 8 (1971): 317-330. (hereafter: A.I.I.A.I).

¹⁰ Ion Ciupercă, *N. Titulescu și rolul statelor mici în viața internațională contemporană*, în *Titulescu și strategia păcii*, (Iași: Editura Junimea, 1982); Ion Ciupercă, "Locarno oriental, semnificația unui eșec (1925-1937)," *A.I.I.A.I.* 34, nr. 2; E. Bold, I. Ciupercă, *Europa în derivă (1918- 1940). Din istoria relațiilor internaționale* (Iași: Casa Editorială Demiurg, 2001).

¹¹ Armin Heinen, *Die Legion "Erzengel Michael" in Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation. Ein Beitrag zum Problem des*

Germania a jucat și un rol activ în conflictele interne ale minorității germane din România, și a sprijinit din punct de vedere financiar crearea unei mișcări naziste din interior. În anii 1930 Berlinul a reușit să-i aducă pe etnicii germani români sub controlul său¹². Faptul că antisemitismul devenise în Germania doctrină oficială de stat, a încurajat antisemitismul de pretutindeni, și mai ales pe cel din România. Creșterea acestei influențe a antisemitismului german, care a intensificat și antisemitismul românesc, a avut loc chiar înainte ca eforturile germane de a îndepărta România de foștii săi aliați să aibă efect¹³.

Spre sfârșitul anilor '30 diplomația germană a încurajat deasemenea acțiunile directe împotriva evreilor români, cum ar fi cele de îndepărtare a lor din relațiile comerciale româno-germane. Ea a făcut presiuni asupra companiilor germane din România să nu angajeze evrei sau să le vândă acestora bunuri de proveniență germană. În 1939 Ministerul de Externe german cerea fiecărui consulat din România să ofere informații detaliate despre numărul evreilor din zona acestora și despre implicarea lor în viața economică a comunității. La semnarea acordului economic din martie 1939,

internationalen Faschismus (München: Oldenbourg Verlag, 1986), pp. 322-335.

¹² Wolfgang Miede, *Das Dritte Reich und die deutsche Volksgruppe in Rumänien 1933-1938* (Frankfurt a. M.: Lang, 1972); Johann Böhm, *Deutsche in Rumänien und das Dritte Reich* (Frankfurt a.M.: Lang, 1999); Vasile Ciobanu, *Contribuții la cunoașterea istoriei sașilor transilvăneni 1918-1944* (Sibiu, Editura Hora, 2001), pp. 179-219.

¹³ Hildrun Glass, *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien 1918-1938* (München: Oldenbourg Verlag 1996), pp. 357-457, 527-560.

liderul delegației germane raporta la Berlin că, pe lângă cooperarea reală economică intenționată prin acest acord, se dorea și eliminarea evreilor din industria forestieră.

Totuși, acțiunile germane antievreiești au fost oarecum restrânse în această perioadă, pentru a se evita un impact negativ asupra minorității germane din România. În 1937, ambasadorul german de la București protesta împotriva planurilor guvernului român de a introduce „Legea pentru protejarea muncii naționale”. Dacă ar fi fost pusă în practică, această măsură ar fi cerut firmelor românești să angajeze cel puțin 75% din așa-numiții „români de sânge”. Românii au asigurat în nenumărate rânduri că această măsură nu era o încercare de a dăuna intereselor germane și că i-a avut în vedere doar pe evrei. Ei chiar au cerut ajutor german în vederea „eliminării evreilor”; o cerere față de care diplomații germani nu aveau în principiu nici o obiecție¹⁴.

Apropierea sovieto-germană ilustrată prin Acordul Ribbentrop-Molotov (23 august 1939), căderea Franței în iunie 1940 și pierderile teritoriale umilitoare ale României din aceeași vară au constituit îndemnuri pentru o relație mai apropiată cu Germania. Se poate argumenta că suma opțiunilor aflate la dispoziția guvernului român în 1940 se diminuase. După pierderea Basarabiei în favoarea Uniunii Sovietice în iunie 1940, guvernul român a privit Germania ca pe un apărător contra revizionismului maghiar și bulgar. Însă speranțele României de a obține protecția Germaniei nu s-au îndeplinit, deoarece

¹⁴ Ibid., pp. 544-547.

Hitler a sprijinit revendicările teritoriale ale Bulgariei și Ungariei contra României¹⁵. În același timp, folosirea transferului de populație pe post de instrument politic câștiga credibilitate; ministrul de Externe al României, Mihail Manoilescu a privit aceste transferuri de populație ca pe un mijloc de a bloca revendicările teritoriale ale celor doi vecini ai României. Aceste acțiuni făceau parte dintr-o dezbatere mai largă despre omogenitatea etnică în cadrul frontierelor statelor-națiune, iar legitimarea acesteia prin declarații diplomatice a încurajat retorica dură și politicile anti-minorități. A fost doar un pas mic de aici până la implementarea “curățării terenului”, a purificării etnice – un pas mic care a declanșat tragedia evreilor și romilor aflați sub autoritatea României în timpul celui de-al doilea război mondial.

Însă, în orice caz, trecerea de la protecția franco-britanică la cea germană s-a produs la sfârșitul lui martie 1940 – cu trei luni înainte de înfrângerea Franței – aparent, din cauza faptului că guvernul României își pierduse încrederea în victoria Aliaților. Desigur, ca semn al acestei schimbări fundamentale, guvernul român a semnat, după luni de negocieri, un acord petrolier cu Germania. De-a lungul războiului, România și-a păstrat suveranitatea statală, dar s-a angajat într-o relație de dependență din ce în ce mai strânsă față de noul aliat, care la început părea zdrobitor de puternic. România a furnizat materii prime și și-a pus armata la dispoziția Germaniei, contribuind prin aceasta la menținerea în funcțiune a mașinii de război germane.

¹⁵ Constantin Iordan, “La neutralité dans le sud-est européenne (1939-1941). Le cas de la Bulgarie et de la Grèce. Quelques repères”, *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 3 (1991), p. 171.

În plus, Germania nazistă a insistat ca România să semneze un acord ce garanta o autonomie lărgită minorității germane din România. Astfel, etnicii germani au reușit să edifice un mic stat în interiorul statului. Această entitate teritorială *de facto* a fost construită direct de către Reich și a urmat modelul nazist; iar în 1943 România a fost obligată să permită etnicilor germani să intre în *Waffen-SS* în loc să fie recrutați în armata română¹⁶. În paralel cu manevrele germane de scoatere a minorității germane de sub suveranitatea României, Germania nazistă a încercat și să dobândească controlul asupra vieții evreilor din România, cu intenția de a distruge evreii din țară. Gustav Richter, diplomat și membru al *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA – Oficiul Central de Securitate al Reich-ului) era activ în București încă din primăvara lui 1941. Sarcina sa era de a se asigura că toate reglementările referitoare la evreii din România urmau să fie formulate după modelul german. În strictă conformitate cu directivele germane, evreii din România urmau să fie exterminați.

Antonescu și Germania

Când Antonescu a venit la putere în septembrie 1940, nu era deloc evident că va deveni favoritul Berlinului. Naziștii l-au identificat ca pe un potențial lider prim ambasada lor de la București; totuși acceptarea lui Antonescu de către ambasador a fost însoțită de o

¹⁶ Vasile Ciobanu, *Contribuții la cunoașterea istoriei sașilor transilvăneni 1918-1944* (Sibiu, Editura Hora, 2001), pp. 236-264.

notă de precauție: Antonescu criticase Conferința de la Munchen și politica de împăciuire dusă de Anglia și Franța¹⁷. Cu toate acestea, când România lui Antonescu s-a alăturat Axei, la 23 noiembrie 1940, Antonescu a demonstrat un angajament necondiționat față de “opțiunea germană”. Viziunea regimului Antonescu era aceea a unei Români capabile de a-și recupera teritoriile pierdute și de a participa la noua ordine internațională plănuită de Pactul Tripartit¹⁸. În pledoaria sa contra sprijinirii de către Germania a unui stat ucrainean sau a pretențiilor teritoriale ale Bulgariei, vice-președintele Consiliului de Miniștri, Mihai Antonescu a adăugat acestei viziuni, în timpul întâlnirii cu Hitler din 27 noiembrie 1941, un element rasial. “Pentru mine, cea mai mare provocare la adresa reconstrucției europene este rezolvarea problemei slave”; spre a se asigura o pace durabilă, era necesar “ca acțiunea germană contra slavilor să fie legată de cea a rasei latine; poziția noastră față de slavi nu trebuie să fie afectată de ezitare și orice politică ce ia în considerare izolarea, neutralizarea sau ocuparea teritoriilor slave poate fi considerată legitimă”¹⁹.

Mihai Antonescu a mai precizat că sprijinul german pentru revendicările ucrainene și bulgare ar fi echivalentul unei nedreptăți față de România și poporul român, care “este și a fost anti-slav, la fel

¹⁷ E. Barbul, *Le IIIe Homme de l’Axe* (Paris: Editions de la Couronne, 1950, p.189

¹⁸ Ancel, *Documents*, vol. 9, pp. 134-135

¹⁹ Ibid., doc. 105, p. 280.

cum a fost dintotdeauna antisemit”²⁰. Această retorică a fost bine primită de Hitler, care s-a folosit de această ocazie pentru a declara că în Europa există loc doar pentru “rasele” germanică și latină, acestea trebuind să coopereze contra slavilor, și i-a promis lui Mihai Antonescu că poate “acapara oricât de mult [teritoriu] ar dori la Est”, atâta vreme cât colonii români erau trimiși spre a ajuta la câștigarea “luptei comune contra rasei slave”²¹. Totuși Hitler nu a făcut promisiuni ferme de sprijinire a întoarcerii Transilvaniei de Nord sub suveranitatea României.

România, Germania și Soluția Finală

„Problema evreiască”, sau tratamentul aplicat evreilor în România, nu a fost un subiect de discuție și nici un motiv de conflict sau o cauză de dezacord între Germania și guvernul Național-Legionar. Nu a avut nici un impact asupra atitudinii Germaniei naziste față de liderii regimului legionar din România. La început, Berlinul a privit ofensiva legionară împotriva proprietăților evreiești sau a evreilor înșiși ca pe unul dintre aspectele revoluției fasciste din România, similară celei care avea loc în Germania. În cele două întâlniri dintre Mareșalul Ion Antonescu și Hitler (22-23 noiembrie 1940 și 14 ianuarie 1941), tratamentul evreilor nici măcar nu a fost abordat în mod serios. Situația politică complexă a României și interesele imediate ale Germaniei în timpul pregătirilor pentru

²⁰ Ibid., p.281.

²¹ Ibid., p. 284.

războiul contra Uniunii Sovietice și a campaniei din Balcani au constituit fundalul unor legături speciale româno-germane. Guvernul nazist – Hitler, Ministerul de Externe și von Ribbentrop, Misiunea Militară Germană și Ambasada de la București – era interesat în primul rând de resursele României, în special de grâu, produse agricole și petrol, precum și de subordonarea față de Reich a armatei române în viitorul război. Politica antisemită, care avea deja o poziție centrală în ideologia noului guvern fascist român, prezenta mai puțin interes pentru germani. Un alt factor care a făcut din „problema evreiască” o chestiune de importanță secundară era acela că la momentul respectiv obiectivele și proporțiile “Soluției Finale” încă nu fuseseră clar formulate; prin urmare naziștii nu au făcut presiuni asupra României pentru a fi adoptată politica lor.

Unele dintre publicațiile de propagandă antisemită din România erau finanțate de Ambasada germană de la București prin mituirea unor jurnaliști de la diverse ziare, ca și prin furnizarea de sprijin financiar pentru cele două partide antisemite, Partidul Național-Creștin al lui Octavian Goga și A.C. Cuza și Garda de Fier. *Porunca Vremii*, ziarul semi-oficial al mișcării antisemite, scria la 15 august 1940 că “orice încercare de a consolida România va eșua atâta timp cât problema evreiască din România nu va fi rezolvată după minunatul model german”. Conform modelului nazist, soluția implica “o represiune fermă” și “expulzarea” evreilor din România. Acesta este doar un exemplu dintre sutele de articole de ziar de acest fel.

Legionarii credeau, și nu greșeau întru totul, că mișcarea lor

avea sprijinul deplin al naziștilor și că garanțiile Reichului asupra frontierelor ciuntite ale României de după iunie-august 1940 vor fi asigurate de existența unui regim fascist în România. În ultima zi a rebeliunii (23 ianuarie 1941), când armata română i-a ucis pe legionarii înarmați, *Cuvântul*, ziarul lor semi-oficial, îl avertiza pe Antonescu că distrugerea mișcării legionare va amenința însăși existența și suveranitatea statului român: “Doar existența în România a unei mișcări naționale similare celor Național-Socialiste și fasciste ne garantează viitorul”²². Antonescu credea și el că legionarii au toată încrederea și sprijinul germanilor²³.

Se părea că în concepția lui Hitler și a naziștilor, “România nu putea fi condusă în opoziție față de Garda de Fier.”²⁴ La 15 octombrie 1940 Antonescu a trimis la Berlin un emisar special, Valer Pop, cunoscut pentru sentimentele sale pro-germane, declarându-și disponibilitatea “pentru o strânsă cooperare politică, economică și militară cu Germania.”²⁵ El a invitat apoi o misiune militară germană în România, pentru a instrui armata română și pentru a consolida apărarea frontierelor. Ofițerii germani, comandați de generalul Tippelskirch, care au vizitat România au fost favorabil impresionați de Conducător, dar nu și de adjunctul său Horia Sima, raportând aceasta la Berlin.²⁶

²² *Cuvântul*, București, 24 ianuarie 1941.

²³ Horia Sima, *Era libertății. Statul Național Legionar* (Madrid: Editura Mișcării Legionare, 1982), vol. 2, p.79.

²⁴ *DGFP, 1918-1945*, vol. 11, doc. 652, p.1094.

²⁵ Ancel, *Documents*, vol.9, doc. 61, p. 129.

²⁶ *DGFP*, vol. 11, doc. 75, pp. 126-128.

În ianuarie 1941, în timpul luptei dintre Antonescu și Garda de Fier, Führerul s-a văzut obligat să aleagă între doi potențiali parteneri ai Reichului. Deși Garda de Fier era omologul ideologic al Germaniei naziste, Hitler l-a favorizat pe Antonescu, deoarece acesta a exercitat un control ferm asupra armatei și a menținut angajamentele economice pe care și le luase față de Reich. La întâlnirea sa cu Antonescu din 14 ianuarie 1941, Hitler i-a dat mână liberă să-i zdrobească pe legionari. Chiar înainte de această întâlnire, devenise clar că personalitățile din aparatul militar de la Berlin îl sprijineau pe Antonescu: Hitler, generalii din Wehrmacht cu care acesta s-a întâlnit, comandantul delegației militare de la București, diversele servicii economice și ambasadorul de la București, Wilhelm Fabrizius. Himmler și toate organizațiile sale, precum și Goebbels, sprijineau Garda de Fier.

La 24 ianuarie, când încă nu știa că lupta fusese deja decisă, Goebbels scria în jurnalul său: “În România, încă nu este nimic clar. Legionarii continuă revolta lor, iar Antonescu a dat ordin de a fi împușcați. Führerul, de partea sa, susține că dorește un acord cu un stat, nu cu o ideologie. Totuși, inima mea este cu ei”²⁷. Câteva zile mai târziu, după ce a aflat de înfrângerea legionarilor, Goebbels scria în jurnalul său: *Biem Führer. Er steht zu Antonescu, weil er ihn Militärisch nötig hat. Ein Gesichtspunkt. Aber man hätte die Legion nicht Auszuschalten brauchen* [”Sunt cu Führerul. El

²⁷ Josef Goebbels, *Tagebücher* (München-Zürich, Herausgegeben von Ralf Georg Reuth, Serie Piper), bd.4, 1940-1942, p. 1524.

continuă să-l sprijine pe Antonescu, deoarece are nevoie de el din motive militare. Acesta este un punct de vedere. Dar nu era necesară eliminarea Legiunii”]²⁸.

Emisarii lui Himmler în România i-au ajutat pe comandantul legionarilor Horia Sima și pe conducătorii mișcării să fugă în Germania. De-a lungul anilor de război, aceștia au rămas în Germania în condiții relativ confortabile, în ciuda unor limitări ale libertății lor de mișcare. Sima și acoliții săi puteau servi ca o alternativă la regimul lui Antonescu, dacă la București lucrurile nu mergeau bine.

Ca răspuns la sprijinul pe care aceștia l-au dat Gărzii de Fier, Antonescu i-a silit pe reprezentanții lui Himmler, pe trimișii Departamentului Extern al Partidului Nazist și pe agenții cunoscuți ai Gestapo-ului să plece din România, asigurându-și astfel controlul asupra afacerilor interne.²⁹

Trebuie menționat că această cooperare româno-germană nu era doar rezultatul consimțământului lui Antonescu de a satisface cele mai multe dintre cererile economice și militare germane, dar și al fricii sale de URSS. Timp de aproape patru ani, din septembrie 1940 până în august 1944, această teamă a fost mai mare decât frica de naziști și Germania. Obligațiile economice acceptate de Antonescu au crescut de la lună la lună, devenind o povară grea pentru finanțele și resursele naturale ale României,

²⁸ Ibid., p. 1525.

²⁹ *DGFP*, vol. 12, doc. 258, pp. 443-444.

mai ales în privința grâului și a petrolului cu care trebuiau aprovizionată Germania. Totuși, în România s-a creat o situație specială, care nu avea precedent în statele aliate sau satelite ale Germaniei naziste: partidul nazist local a fost în mod forțat desființat, membrii săi activi au fost arestați, iar liderii săi au fost în cele din urmă salvați de la pedeapsa cu moartea de către reprezentanții Partidului Național-Socialist și de către Gestapo. Astfel, în anii guvernului Antonescu, România nu a avut de fapt un partid fascist. După îndepărtarea elementului legionar de la putere, guvernul Antonescu a continuat aplicarea măsurilor anti-evreiești, care urmăreau în principal confiscarea proprietăților evreiești și eliminarea evreilor de pe piața națională a muncii.

În ianuarie 1941, Hitler și Goring le-au dezvăluit lui Ion și Mihai Antonescu planul Barbarossa de invadare a Uniunii Sovietice, și au fost de acord cu participarea armatei române la recuperarea Basarabiei și Bucovinei. Mihai Antonescu a declarat: “În urma acestor convorbiri, participarea României la război de partea Germaniei a fost acceptată, am fixat ziua, și doar noi doi, mareșalul Antonescu și cu mine, știam ziua când România și Germania vor declara război Rusiei”³⁰. Câteva luni mai târziu, în martie, “emisarii speciali ai Reich-ului și ai lui Himmler,” așa cum au fost descriși de Mihai Antonescu, au sosit la București pentru a discuta soarta evreilor din România. Emisarii au sosit imediat după

³⁰ Ancel, *Documents*, vol. 9, doc. 162, p. 423. Protocolul oficial al întâlnirii nu menționează divulgarea operațiunii Barbarossa.

reprimarea revoltei legionarilor, “când situația politică era încă nesigură”.³¹ Aceasta a fost prima încercare a lui Himmler și a RSHA de a controla soarta evreilor din România, într-o perioadă critică, atunci când masive forțe germane, care numărau 680.000 de soldați, staționau pe pământul românesc. Mihai Antonescu, totuși, a refuzat să cedeze acest control, și în această perioadă el și germanii au ajuns la anumite înțelegeri referitoare la deportarea și exterminarea evreilor din Basarabia și Bucovina.³²

Sosirea ulterioară în România la sfârșitul lunii aprilie 1941 a lui *SS-Hauptsturmführer* Gustav Richter a avut consecințe grave pentru soarta evreilor români.

Richter, un trimis special al RSHA, era un “expert” în “probleme evreiești”. În august 1941, crezând că Germania se afla aproape de victorie, Mihai Antonescu și-a informat Cabinetul că a discutat rezolvarea problemei evreiești cu reprezentanții Reichului: “Vă pot informa că am desfășurat deja negocieri intense cu înalți reprezentanți ai unor organizațiilor din Germania referitoare la problema evreiască. [Ei] au înțeles că problema evreiască va cere în final o rezolvare internațională, și doresc să ne ajute să pregătim această rezolvare internațională”³³.

³¹ Telegramă lui Mihai Antonescu către Legația României la Ankara, 14 martie 1944 Ministerul Afacerilor Externe, dosar Ankara, T1, p. 108.

³² Transcrierea conversației dintre Ribbentrop și Mihail Antonescu (fragmente), 23 septembrie 1942. United Restitution Organization (URO), *Sammlung* (Frankfurt am Main: URO 1959), vol.IV, doc.13, p.578.

³³ Stenogramă a ședinței Cabinetului de la 5 august 1941 (extras). Arhiva Ministerului de Interne, dosar 40010, vol. 9, p. 40.

La 16 mai 1941, în raportul său către von Killinger, superiorul său direct, Richter, îl informa despre primele rezultate și planuri:

1. Toate proiectele de legi emise de Subsecretariatul de Stat pentru românizare îmi vor fi trimise pentru confirmare înainte de a fi văzute de...Antonescu.

2. [Dizolvarea] tuturor organizațiilor politice, asociațiilor și uniunilor evreiești, cu excepția comunităților religioase, blocarea conturilor bancare și confiscarea proprietăților lor, interdicția totală a activității lor legale sau clandestine. Proprietățile lor vor fi transferate viitoarei Centrale a Evreilor.

3. Crearea unei Centrale a Evreilor cu caracter public legal, ca singura organizație evreiască autorizată.

4. Obligația de a raporta și declara toate proprietățile evreiești.

5. Crearea unui fond de evacuare (*Aussiedlung*) de către Subsecretariatul de Stat pentru românizare, care va constitui resursa financiară pentru viitoarea evacuare a evreilor din România³⁴.

Acesta era programul de lucru al lui Richter - în esență, aplicarea în România a “directivelor pentru administrarea problemei evreiești” (Soluția Finală), așa cum fuseseră concepute la Berlin cu puțin înainte de invadarea Uniunii Sovietice. Acestea includeau de asemenea incitarea populației locale contra evreilor; tolerarea

³⁴ Ancel, *Documents*, vol. 6, doc. 129, pp. 401-404. (Copie microfilm JMI3102, Arhiva Yad Vashem)

acțiunilor violente contra acestora; definirea calității de evreu; purtarea însemnelor distinctive galbene; înființarea ghetourilor. Al treilea paragraf al directivelor includea următorul pasaj: “Unul dintre scopurile principale ale măsurilor germane trebuie să fie izolarea forțată a evreilor de restul populației”³⁵.

Înainte de războiul cu Uniunea Sovietică, relațiile militare româno-germane au devenit mai strânse, iar pregătirile comune de război s-au intensificat, Antonescu căutând nu doar să obțină retrocedarea Basarabiei și a Bucovinei, ci și consolidarea României în fața “amenințării slave”. Vizita lui Antonescu la München din 12 iunie 1941 cu scopul de a finaliza detaliile cooperării militare româno-germane a avut un impact decisiv asupra destinului populației evreiești din Basarabia și Bucovina. La acel moment, sub influența generalilor săi, Hitler nu acorda prea multă încredere capacității operaționale a armatei române, atribuindu-i doar un rol secundar, adică “apărarea teritoriului românesc contra pătrunderii forțelor rusești.”

În același timp, el dorea să accentueze aprecierea sa personală pentru dictatorul român. El i-a oferit lui Antonescu postul de comandant suprem al trupelor germane și române în teritoriile românești, dându-i ca ajutor un comandament de legătură sub conducerea generalului Arthur Hauffe, șeful Misiunii Militare

³⁵ Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof Nürnberg (Nuremberg, 1947), vol. 14, doc. 218-PS, p. 302.

Germane din România.³⁶ Acesta nu a fost singura manifestare de încredere și apreciere pentru dictatorul român. Traducătorul lui Hitler, Paul Schmidt, a declarat mai târziu că Antonescu “a fost singurul străin căruia Hitler i-a cerut vreodată sfaturi militare, când era în dificultate”³⁷.

După cum Mihai Antonescu i-a reamintit lui Ribbentrop, el a ajuns la înțelegeri (*Abmachungen*) cu SS în privința politicii față de evreii din Basarabia, Bucovina și Transnistria.³⁸ Pe baza întâlnirii de la München, a discuțiilor cu delegația RSHA care au precedat-o și pe baza acelor *Abmachungen*, conducătorii români de la București au trasat propriile lor directive pentru forțele militare și jandarmerie. Soarta evreilor din Basarabia și Bucovina a fost prin urmare decisă rapid. Întors la București de la München, Ion Antonescu — acum comandantul trupelor româno-germane din sudul Europei — va decide să-i imite pe naziști, aplicând propriul plan al Soluției Finale, pe care el l-a denumit “curățarea terenului”³⁹. Înainte de declanșarea purificării etnice, conducătorii României, convinși de victoria Germaniei, au făcut cunoscute cercurilor apropiate din administrația civilă planurile lor referitoare la populația evreiască și la Basarabia și Bucovina, „provinciile pierdute”, așa cum erau acestea denumite.

³⁶ DGFP, Series D, Vol. 12, Doc. 614, p. 105.

³⁷ Paul K. Schmidt, *Hitler's Interpreter* (New York: Macmillan, 1951), p.206.

³⁸ Vezi nota 32.

³⁹ Jean Ancel, “The Romanian Way of Solving the ‘Jewish Question’ in Basarabia și Bukovina, June-July 1941,” *Yad Vashem Studies* 19 (1988): pp. 187-232.

La 19 iunie, generalul Ilie Șteflea, unul dintre cei mai de încredere ofițeri superiori ai lui Antonescu, a comunicat armatei, printr-o circulară confidențială, ordinul lui Antonescu de a “identifica toți jidanii, agenții sau simpatizanții comuniști...; Ministerul de Interne trebuie să știe unde se află, pentru a le interzice deplasările și pentru a putea să aplice ordinele care vor fi transmise la un moment dat.”⁴⁰ Acest ordin relua instrucțiuni date anterior Wehrmacht-ului de către feldmareșalul Wilhelm Keitel.⁴¹

La sfârșitul lunii iulie 1941, armata română a deportat rapid până la 25.000 de evrei la Moghilev în Ucraina, dar armata germană i-a obligat să se întoarcă, împușcând aproximativ 12.000 dintre ei.⁴²

Antonescu a căutat sprijinul ambasadorului Killinger, argumentând că întoarcerea evreilor în Basarabia “este contrară directivelor pe care Führerul le-a precizat la München referitor la tratamentul evreilor răsăriteni”⁴³ Era evident că Ion și Mihai Antonescu nu erau întotdeauna pregătiți să dea atenție instrucțiunilor trimise de către consilierii germani al căror scop era să-i ajute pe români în legătură cu “anumite migrații în teritoriile aflate sub administrație românească

⁴⁰ Ancel, *Documents*, vol. 6, doc. 1, p. 1.

⁴¹ Procesele criminalilor de război în fața Tribunalului militar de la Nuremberg sub controlul Consiliului legal nr. 10 (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1951), vol.10, pp.990-994. (instrucțiunile speciale date de Înalțul Comandament al Wehrmacht-ului pentru desfășurarea operațiunii Barbarossa, 19 mai 1941, includeau și “directivele pentru conducerea trupelor în Rusia”.

⁴² Telegrama gen. Rioșanu către gen. Antonescu, 18 iulie 1941, Arhivele Statului, fond Președinția Consiliului de Miniștri, Cabinet, dosar 89/1941, f.16.

⁴³ *DGFP*, vol. 13: no. 207, pp. 318-319.

și sub administrație germană.”⁴⁴

Puțin înainte de 21 iunie 1941, Serviciul Special de Informații-SSI a creat o unitate specială, denumită Eșalonul Special, care avea asemănări cu *Einsatzgruppen* și căreia i s-a încredințat misiunea de a “apăra spatele frontului armatei române de spionaj, sabotaj și acțiuni teroriste”⁴⁵. *Eșalonul Operativ*, cum mai era numit, era împărțit (ca și *Einsatzgruppen*) în mici formațiuni denumite echipe. Eșalonul era compus din 160 de oameni, personal de elită, și a fost imediat repartizat în Basarabia. Prima operațiune a Eșalonului a avut loc la Iași, în 29-30 iulie 1941. De la Iași, Eșalonul s-a deplasat împreună cu Armata a 4-a Română în Basarabia, unde a colaborat cu *Einsatzkommando* 11 B la execuțiile de la Bălți și Chișinău. Deci, imediat ce jandarmeria, Eșalonul și alte unități militare românești implicate în uciderea evreilor au trecut Prutul, ele au colaborat cu *Einsatzkommandos*.⁴⁶ Cu toate acestea, relațiile dintre diferitele unități ale *Einsatzgruppe* D și armata, jandarmeria, poliția și Eșalonul Special române erau departe de a fi ideale. Germanii erau mulțumiți doar când românii acționau conform directivelor lor și erau dezamăgiți de dezordinea de care aceștia dădeau dovadă.⁴⁷

Emisarii lui Himmler, acționând în cadrul *Wehrmacht*-ului, și-au continuat misiunile lor în teritoriul ocupat de români din Ucraina

⁴⁴ Lya Benjamin, ed., *Problema evreiască în stenogramele Consiliului de Miniștri*, (București: Editura Hasefer, 1996), doc.99, p.265.

⁴⁵ Matatias Carp, *Cartea Neagră* (București: Socec, 1948), vol. 2: p. 43. (mărturia lui Eugen Cristescu, fost șef al SSI.)

⁴⁶ NO-2851, NO-2952, NOKW-3233.

⁴⁷ NO-2651, NO-2934, NO-2939, NO-2949, NO-2950.

cunoscut ca Transnistria. Reprezentanții armatelor germană și română s-au întâlnit la 17 august 1941 la Tighina pentru a discuta despre hotarele Transnistriei și împărțirea responsabilităților în interiorul provinciei. Dată fiind incapacitatea *Einsatzgruppen* de a ține pasul cu forțele atacatoare și a se “descurca” cu toți evreii, nu era posibilă în acel moment transferarea acestora dincolo de Bug; în schimb, ei trebuiau să fie concentrați în lagăre de muncă până va fi fost posibilă evacuarea lor spre est, “după încheierea operațiunilor militare.”⁴⁸ Acest acord, semnat la 30 august 1941, împiedica regimul românesc să-i deplaseze în mod forțat peste Bug pe evreii rămași în viață în Basarabia și Bucovina, și pe cei circa 200.000 de evrei ucraineni care au supraviețuit primului val de execuții făcute de *Einsatzgruppe D*.

La 7 august 1941, Mihai Antonescu i-a cerut lui Himmler să-l trimită înapoi la București pe consilierul pentru afaceri evreiești, Gustav Richter, care între timp se întorsese la Berlin în iulie după o activitate de succes în România⁴⁹. El a elogiat activitatea acestuia, sperând să lucreze cu el din nou, “deoarece problema evreiască necesită o soluție internațională, radicală și finală, în special prin folosirea experienței germane în domeniu”⁵⁰.

Urmând sfaturile lui Richter și după anumite presiuni din partea

⁴⁸ Acordul de la Tighina, încheiat între gen. Artur Hauffe și gen. Nicolae Tătăranu, 30 august 1941. Nüremberg Documents, PS-3319. Versiunea românească: Ancel, Documents. Vol. 9, doc. 83, pp.188-191. Versiunea germană: ibid., vol.5, doc. 62, pp. 59-63.

⁴⁹ Luther către Killinger, 27 august, 1941, Nüremberg Documents, NG - 4962.

⁵⁰ Ancel, Documents, vol. 5, doc. 3 pp.3-6.

Ambasadei Germaniei, autoritățile românești au înființat Centrala Evreilor din România, au interzis orice activitate sionistă, au făcut un recensământ al “persoanelor cu sânge evreiesc” și au început pregătirile tehnice pentru deportarea evreilor români în lagărul morții de la Belzec. Mai mult, masacrarea pe scară largă ale evreilor și tenacitatea lui Antonescu în aplicarea Soluției Finale în teritoriile românești eliberate și apoi în Transnistria, au stârnit admirație printre naziști și lui Hitler în în mod deosebit.⁵¹

La 23 ianuarie 1942, două zile după Conferința de la Wannsee, Richter a cerut ca Mihai Antonescu să stopeze migrația evreilor din România, “având în vedere iminenta Soluție Finală a problemei evreiești în Europa.” Mihai Antonescu a acceptat în principiu, deși vase ce transportau evreii continuau să părăsească România.⁵² Totuși, Ion Antonescu nu a avut răbdare să aștepte rezultatul german al Soluției Finale. În ședința guvernului din 16 decembrie 1941, el declara: “Chestiunea jidanilor este în curs de discuție la Berlin. Germanii doresc să aducă jidanii din Europa în Rusia și să-i așeze în anumite zone, dar va mai trece timp până la îndeplinirea acestui plan.”⁵³

Potrivit comisarului pentru rezolvarea problemei evreiești, Radu Lecca, omologul român al lui Richter, “când [el] l-a întâlnit prima oară pe Richter și a discutat cu el despre reorganizarea evreilor, el

⁵¹ Goebbels, *Tagebücher*, pp. 1659-1660.

⁵² Ancel, *Documents*, vol.3 doc. 311. pp. 494-495.

⁵³ *Procesul marei trădări naționale* (București, 1946), pp. 34-35.

[Richter] avea deja toate planurile gata”⁵⁴. La sfârșitul lunii aprilie 1942, Richter a abandonat statutul său anonim și – trecând peste guvernul român – i-a informat pe evreii din România că soarta lor era pecetluită. El a publicat un articol în ziarul ambasadei, sfătuindu-i pe evrei să nu se bizuie pe “speranțe false” în privința posibilității prevenirii Soluției Finale. “Problema evreiască în România va fi rezolvată în cadrul european,” a declarat Richter.⁵⁵ El și-a îndreptat atacul și asupra mișcării sioniste și a lui Haim Weizmann; într-adevăr, în lunile următoare, nu a avut liniște până ce nu a asigurat interzicerea activității sioniste și închiderea birourilor mișcării sioniste din România.⁵⁶

Negocierile referitoare la “Soluția europeană”- cu privire la evreii din Vechiul Regat și sudul Transilvaniei – au fost conduse cu conștiinciozitate și eficiență. Acești evrei nu erau destinați exterminării în teritoriile răsăritene sau în Rusia, ci în lagărele morții din Polonia. În iunie 1942, sub impactul impresionantelor victorii germane în URSS și după înaintarea armatei române spre Caucaz și trecerea Donului, Antonescu a fost de acord cu Soluția Finală în cazul evreilor români, ceea ce implica deportarea lor⁵⁷. În iulie-octombrie 1942 s-au făcut planuri pentru deportarea evreilor români în lagărele

⁵⁴ Transcrierea interogatoriului lui Radu Lecca la Securitatea din București, 8 iulie 1953. Arhivele Ministerului de Interne, dosar 40010, vol. 123, p. 82.

⁵⁵ G. Richter, “Jüdische Fata Morgana,” *Bukarester Tageblatt*, April 26, 1942; copie: Ancel, *Documents*, vol.3, doc. 360, p. 588.

⁵⁶ Ancel, *Documents*, vol 4 doc. 53, p. 98.

⁵⁷ Jean Ancel, “Plans for Deportation of the Rumanian Jews and Their Discontinuation in Light of Documentary Evidence (July-October 1942)” în *Yad Vashem Studies* 16 (1984): pp. 381-420.

de exterminare din Guverământul General. În primăvara anului 1942 mai rămăseseră circa 300.000 evrei în România.⁵⁸ Cu excepția orașului Cernăuți, Basarabia și Bucovina erau deja *Judenrein* (curățate de evrei).

Două documente germane datate 26 iulie și 11 august 1942 menționau viitoarele deportări ale evreilor români: primul, semnat de Heinrich Muller, șeful Secției IV B din RSHA, era adresat Ministerului de Externe german, iar al doilea, un raport al lui Martin Luther de la Ministerul de Externe către comandantul Poliției de Securitate și al S.D., *Reichsführer*-ului SS, Heinrich Himmler.⁵⁹

În timpul interogatoriului său la Ierusalim, Adolf Eichmann a recunoscut că el însuși a redactat scrisoarea care purta semnătura lui Müller.⁶⁰ Scrisoarea îl informa pe subsecretarul Martin Luther, șef de departament (Inland II) în Ministerul de Externe, că deportarea evreilor români va începe la 10 septembrie 1942.

Gustav Richter a elaborat un plan nazist detaliat pentru deportarea a 275.000 de evrei în lagărul de la Belzec, Polonia, pentru a fi exterminați, și care enumera principalele elemente ale procesului: pregătirea ideologică; instrucțiuni pentru aplicare, care includeau logistica și planificarea operațională; măsuri de camuflare și

⁵⁸ Potrivit recensământului “rezidenților de sânge evreiesc” efectuat în mai 1942, în România mai erau 292.192 de evrei.

⁵⁹ Ancel, *Documents*, vol.4, doc.41, p.78; și doc.104-105.

⁶⁰ Stenograma interogatoriului preliminar al lui Eichmann efectuat de Poliția israeliană (citate în continuare ca Eichmann, Interogatoriu). Arhivele Yad Vashem, Poliția israeliană. Adolf Eichmann, pp. 1768-1771. Eichmann a recunoscut că *Sonderbehandlung* (“tratamentul special”), termenul folosit de Muller, însemna ucidere.

dezinformare, menite să îndepărteze teama populației evreiești; rezolvarea problemelor legale dintre România și Germania; folosirea *Judenrat*-ului local. Potrivit planului lui Richter, deportații urmau să-și piardă cetățenia română după trecerea frontierei, iar cei “incapabili” de muncă trebuiau să fie supuși unui “tratament special”. Conform cu directiva emisă de RSHA, Richter a obținut un angajament în scris din partea lui Mihai Antonescu, care exprima acordul său pentru deportări.⁶¹ Faptul că Richter a făcut mari eforturi pentru a obține o promisiune scrisă din partea adjunctului lui Ion Antonescu evidențiază situația delicată și specială a subordonaților lui Eichmann în state aliate cu Germania precum Bulgaria, Ungaria, România, Italia, de unde naziștii nu puteau face direct deportări, fiind necesară cooperarea guvernelor respective.

La 19 august 1942, pregătirile pentru rezolvarea “problemei evreiești” în România erau gata, atât în privința aspectelor politice implicate, cât și a etapelor practice de parcurs. Planul lui Richter a fost precedat de o lungă perioadă de negocieri – de la sfârșitul lunii decembrie 1941 până în iulie 1942. Au existat două versiuni ale planului, română și germană.⁶² La 11 septembrie 1942, Lecca i-a prezentat lui Mihai Antonescu planul românesc, și el rezultat al negocierilor cu Richter. Acest plan confirma acordul României pentru deportări și stabilea o serie de excepții, în timp ce propunerea germană era mult mai restrictivă. Ea prevedea și

⁶¹ Ancel, *Documents*, vol.4, doc.65, p.120.

⁶² Referitor la planurile lui Richter și Lecca, vezi Ancel, *Documents*, vol.3, pp.391-398 și 406-415.

deportarea din România a evreilor foști cetățeni ai Germaniei, Cehoslovaciei și Croației, deoarece aceștia își pierduseră naționalitate, conform unui acord între Germania și acele țări.

La planul românesc, Lecca a adăugat o stipulare care permitea emigrarea în Palestina a 3.000 de evrei, în schimbul a două milioane de lei. Bani urmau să fie plătiți de Oficiul Central al Evreilor din România (*Judenrat*-ul românesc), “pentru a crea un fond care să furnizeze credit ieftin noilor întreprinderi românești care urmau să le înlocuiască pe cele evreiești.”⁶³ Naziștii nu au ținut secret planul lor. Fiind siguri de aplicarea acestuia, ei s-au grăbit să anunțe apropiata deportare în ediția din 8 august a *Bukarester Tageblatt*, un ziar german publicat la Belgrad. Când trenurile către Belzec nu au mai pornit, Richter a publicat alt articol în *Bukarester Tageblatt*, intitulat “Slugile evreilor” în care îi denunța pe baronul Neumann (un bogat evreu convertit) și pe Wilhelm Filderman (conducătorul Uniunii Evreilor Români) pentru că au încercat “să împiedice deportarea evreilor prin orice mijloace, atrăgând în acest scop personaje importante din politica și economia românească”⁶⁴. Richter a reacționat vehement contra acelor români care ar fi încercat să împiedice deportarea evreilor, pretinzând că, în ciuda tacticilor de întârziere, Europa va fi curățată de evrei până la sfârșitul războiului, și că poziția României față de Germania va fi periclitată dacă ei nu se vor alătura efortului comun de deportare a evreilor. Richter a

⁶³Ibid., vol.3, p.167.

⁶⁴*Bukarester Tageblatt*, 11 octombrie 1942. Copie în Ancel, *Documents*, vol.4, doc.151, pp. 297-298.

trimis acest articol lui Eichmann la 15 noiembrie 1942, ca o explicație a eșecului său în deportarea evreilor din România.

În opinia lui Filderman, amenințarea germană a ajutat de fapt cauza evreilor români, deoarece ea a provocat reacții negative în rândul elitei conducătoare, care a avut mereu sentimente puternice legate de independența țării.⁶⁵ Astfel, planurile lui Richter și Lecca au eșuat, iar deportarea evreilor români nu a avut loc. Ambasadorul von Killinger, însoțit de Richter, l-a vizitat pe Mihai Antonescu la 26 noiembrie 1942 pentru a cere o explicație asupra faptului că nu a început deportarea evreilor din România în Guvernământul General. Ministrul român de Externe a răspuns că Mareșalul Antonescu “a decis doar să aibă în vedere posibilitatea unei evacuări din Transilvania, dar aplicarea a fost amânată”.⁶⁶ După Stalingrad, guvernul român a informat oficial Berlinul că “singura soluție a problemei evreiești din România este emigrarea.”⁶⁷ Antonescu nu a cedat naziștilor, în ciuda intenselor presiuni făcute asupra sa – mai întâi prin ambasadorul german și apoi cu ocazia întâlnirilor sale cu Hitler și Ribbentrop din aprilie 1943 – pentru a îndeplini angajamentul său de a deporta evreii români.⁶⁸ Astfel, Antonescu și

⁶⁵ Ancel, *Documents*, vol.4, doc.152, p.302.

⁶⁶ Ibid., doc.186, p.365.

⁶⁷ Ibid., doc.285, p.524.

⁶⁸ Andreas Hillgruber, ed., *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler* (Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1970), nr.30, p. 233. Conversația cu Ribbentrop a avut loc la Salzburg la 14 aprilie 1943. La 8 octombrie 1942, Mihai Antonescu i-a spus lui von Killinger: “Opinia Mareșalului Antonescu este că în prezent situația este prea delicată pentru a permite o acțiune în forță asupra evreilor”. U.S. National Archives (NARA),

regimul său i-au cruțat pe evreii din Vechiul Regat și sudul Transilvaniei de consecințele aplicării Soluției Finale de către naziști.

RG 220, Records of the Office of Strategic Services (OSS). Von Killinger a telegrafiat Ministerului german de Externe (12 decembrie 1942) că Mareșalul “refuză să-și dea acordul la rezolvarea radicală a problemei evreiești, deoarece între timp a aflat că evreii nu sunt bolșevici”. Ancel, *Documents*, Vol. 4, doc. 203, p. 399.